

NAJSTARIJE GOSPINE CRKVE U HRVATA

Benedikta Zelić-Bučan

U poslanici koju su hrvatski biskupi uputili vjernicima povodom jubileja trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata navodi se kao neposredan povijesni povod da se taj jubilej slavi i kao »Hrvatska marijanska godina« vijest kroničara Tome Arhiđakona da je hrvatska kraljica Jelena — koje je tisuća obljetnica smrti i uzeta kao povijesni povod za proslavu jubileja — podigla u Solinu dvije crkve, sv. Stjepana i sv. Marije. Iako je vjerojatno da su Hrvati i prije toga svoje crkve posvećivali Bl. Djevici — nastavljaju biskupi obrazlažući smisao jubileja — »opravdano je da posebno proslavimo tisućljeće Jelenina marijanskog svetišta u Solinu i to kao slavlje cjelokupne Katoličke Crkve u hrvatskom narodu, jer nam ta proslava pruža priliku da proslavimo tisućljeće marijanske pobožnosti u hrvatskom narodu općenito.«¹ U povodu ovog višestrukog jubileja potrebno je osvrnuti se na to što nam povijesna znanost kaže o najstarijim marijanskim svetištima u Hrvata, a posebno o onome kraljice Jelene u Solinu.

1. Jelenina crkva svete Marije u Solinu

Odmah na početku treba naglasiti da Gospina crkva u Solinu koju je podigla pobožna kraljica Jelena nikako nije najstarije poznato Marijino svetište u Hrvata, nego samo najstarija poznata Gospina crkva u zapadnoj, tzv. Bijeloj Hrvatskoj. Ipak o njoj ćemo najprije progovoriti, jer je ona uzeta kao objektivni povod za proslavu tisućljeća marijanske pobožnosti u Hrvata.

Najstariji spomen Marijine crkve u Solinu zabilježen je u ispravi Bele II. 1143. god.,² a splitski kroničar Toma Arhiđakon (druga pol. XIII. st.) u svojem djelu *Historia salonitana* donio je podatke i o njezinu osnivaču. Pripovijedajući u gl. XVI. (De promotione Laurentii episcopi) o crkvenom saboru u Ninu, oko god. 1078., on je zabilježio i ovo: »Ubi... illustris vir Demetrius, cognomento Svinimir, rex Chroatorum restituit ecclesie saneti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificavit et dotavit quedam Helena regina donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reverentiam regalium sepulchrorum concessae fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Ibi namque magnificus vir Cresimirus rex, in atrio videlicet basilice sancti Stephani, tumultatus est cum pluribus aliis regibus et reginis.«³ No prema toj vijesti nije se moglo znati gdje su te

¹ Biskupska poslanica *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, Zagreb 1976. str. 3—4.

² T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, str. 47. Navedeno prema L. Katić, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu*, Rad knj. 306, str. 206.

³ Ed. Rački u *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* — (MSHSM) knj. 26, str. 55. — U hrvatskom prijevodu taj odlomak glasi: »Ondje je... svijetli muž Dimitrije, nazvan Zvonimir, kralj Hrvata, vratio

crkve bile locirane. Kada se u kolovozu 1898. god. prilikom kopanja temelja za zvonik uz sjevernu stranu današnje župske crkve u Solinu na položaju zvanu Otok (koji čine rukavi rječice Jadro), po čemu se crkva u narodu i naziva *Gospa od Otoka*, naišlo na temelje jedne staro-hrvatske građevine i pod Bulićevim vodstvom nastavilo iskapanje, otkriveni su temelji jedne trobrodne bazilike, a u njenu predvorju su nađeni ulomci sarkofaga s nadgrobnim natpisom kraljice Jelene.⁴

Otkopani temelji crkve, ulomci crkvenog namještaja, kao i Jelenin sarkofag bili su dovoljno jamstvo za uvjerenje da je to jedna od Jeleninih zadužbina, i Bulić je tada bio uvjeren da je to upravo crkva sv. Marije, koja se u kasnijim dokumentima naziva i *Gospa od Otoka*,⁵ a za drugom Jeleninom zadužbinom, onom sv. Stjepana, koja je prema Tomi bila mauzolej hrvatskih kraljeva tragalo se na raznim mjestima u Solinu i bližoj okolici, ali bez uspjeha. Radeći u arhivu splitske nadbiskupije don Lovre Katić je 1929. god. naišao na jedan dokumenat iz kojeg je proizlazilo da se obje Jelenine crkve, sv. Stjepana i sv. Marije, nalaze na istoj lokaciji, na Otoku u Solinu. U istoj raspravi kojom je ubicirao crkvu sv. Petra i Mojsija na lokalitetu zvanom Šuplja crkva Katić je postavio i hipotezu o lokaciji Jelenine crkve sv. Stjepana na Gospinu otoku.⁶ Na osnovu te hipoteze starinarsko društvo »Bihać« vršilo je 1930. god. iskapanja. Kad sonde po Otoku nisu dale nikakva rezultata kopalo se uz dozvolu crkvenih vlasti ispod pločnika sadanje župske crkve. Ejnar Dygge, danski arheolog, tada suradnik Arheološkog muzeja u Splitu, ispod pločnika župske crkve otkrio je zaista temelje jedne starije crkvene

crkvi Svetoga Dujma crkve Svetoga Stjepana i Svete Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Ove je, pak, crkve sagradila i obdarila neka kraljica Jelena, dajući ih splitskom sjedištu, da ih po vječnom pravu posjeduje. One su zbog poštovanja kraljevskih grobova bile privremeno ustupljene nekim redovnicima, koji su u njima neprestano obavljali obrednu službu. Ondje je, naime, uzvišeni muž kralj Krešimir, i to u atrijumu bazilike Svetoga Stjepana, zakopan sa mnogim drugim kraljevima i kraljicama.« (T. Arcidakon, *Kronika*, prev. Vl. Rismondo, Izdanja grada Splita, sv. 8, Split 1960, str. 32.)

⁴ Solinjanin i povjesnik don Lovre Katić ovako je opisao taj značajni događaj: »Te riječi staroga splitskog kroničara (T. Arcidakona, B. Z. - B.) i kanonika, a onda fragmenti, koji su se nalazili uzidani okolo u crkvenoj ogradi, a očito potječu iz vremena hrvatskih kraljeva, upućivali su, da su zidovi nađeni na Gospinu Otoku temelji Jelenine crkve. Na žarkom kolovoškom suncu kopali su radnici, a djeca čuvši od don Frane (Bulića, B. Z. - B.), da je tu pokopana neka kraljica, željno očekivala nekakva čudesa i upravo smetala radnicima zalazeći u rov. Među djecom bio sam i ja — te godine spremao sam se da uđem u I. razred gimnazije. Dne 28. kolovoza oko 11 sati nađena su prva slova slavnoga natpisa hrvatske kraljice Jelene. Vrlo se dobro sjećam, kako je don Frane držao onaj ulomak kamena, na kojem se sačuvala tri slova HEL i razdragano tumačio nam, da je to ime hrvatske kraljice. Zvona su veselo zabrujala „slaveći“ po našem dalmatinskom običaju i najavljujući, da se je nešto osobito dogodilo... Bulić je poslao ulaka u Split da javi to sretno otkriće, a iz Splita ni živa duša da bi posjetila Gospin Otok! Obaviještena o sretnom nalazu, Jugoslavenska Akademija u Zagrebu izvjesila je hrvatsku zastavu, jer je smatrala Bulićev uspjeh narodnim blagdanom.« (L. Katić, *Solin VII—XX stoljeća, Prošlost i spomenici Solina*, Solin 1971, str. 71.)

⁵ L. Katić, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene...*, str. 201.

⁶ L. Katić, *Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 75—78.

građevine.⁷ Ta druga crkva opsegom je manja, a tlocrtom različita od one koju je 1898. god. bio otkopao don Frane Bulić. Bulićeva crkva je građevina trobrodnog bazilikalnog tipa sa narteksom i atriumom, ukupne dužine 23, a širine 10 m. Dužina lađa od apsida do ulaznih vrata iznosi 11 m, širina srednje lađe 3,5 m, a širina pobočnih lađa 2,25 m. Jelenin sarkofag nađen je u atrijumu na lijevoj strani.⁸ Crkva koju je otkopao Dyggve znatno je manja, jednobrodna građevina kojoj su lađa i atrijum gotovo jednake dužine.⁹

Arheolozi i povjesničari umjetnosti bili su u prvi mah uvjereni da je ovim otkrićem pronađena i druga Jelenina zadužbina. Ljubo Karaman je o tome otkriću pisao: »Ipak je jasno po svemu, po tehnici i materijalu, po položaju i osnovi, da je sada otkrivena starohrvatska crkva građena u isto vrijeme i po jednoj jedinstvenoj osnovi i zamisli s ranije otkrivenom starohrvatskom crkvom tik na sjeveru župske crkve, gdje je nađena grobnica kraljice Jelene. Time je više nego vjerojatno da smo onim prijašnjim i ovim sadašnjim iskopinama uspjeli ustanoviti položaj i pronaći ostatke crkve sv. Stjepana i sv. Marije, o kojima Toma priča da ih je kraljica Jelena gradila kao mauzoleje, a koje dokumenat nađen od Katića spominje na Gospinu Otoku u Solinu.«¹⁰ No sada se postavilo pitanje koja je zapravo od dviju otkrivenih crkava sv. Stjepana, a koja sv. Marije. Karaman je pretpostavljao, a s njim se složilo i Dyggve, da je ona ranije otkopana veća crkva kraljevski mauzolej, t.j. crkva sv. Stjepana, a ova novootkrivena da je sv. Marije.¹¹ No Katić je žilavo branio staru tezu da je veća crkva, ona sa sarkofagom kraljice Jelene crkva sv. Marije, a ova manja crkva da je crkva sv. Stjepana. Za potvrdu svoje teze Katić je naveo niz isprava od XII. do XIV. st. u kojima se spominje crkva sv. Marije u Solinu. Od osam takovih isprava samo u tri se crkva sv. Marije izričito veže za lokalitet Otok, no Katić kao da toga ne primjećuje pa zaključuje: »Kako se iz toga razabira, Otok se uvijek veže uz crkvu sv. Marije, naravno kao veću i glaviju, a nigda uz crkvu sv. Stjepana, jer je ona manja.«¹² On nadalje navodi narodnu tradiciju u kojoj se sačuvala uspomena samo na Gospu, a izgubila na sv. Stjepana, čak i nakon turske najezde kada se gotovo sasvim izmijenilo stanovništvo, pa su se rijetki stanovnici starog Solina sačuvali samo u rijetkim obiteljima iz predturskog vremena u okolici

⁷ L. Katić, *Zadužbine...* str. 201—202.

⁸ Isto, str. 197.

⁹ Tlocrt i Dyggveovu rekonstrukciju obiju crkava, fotosnimak iskopina temelja crkava i Jelenine nadgrobne ploče vidi u knjizi *Prošlost i spomenici Solina* između str. 80—81. kao i u vodiču *Salona - Solin*, Solin 1976. iza str. 64. te kod N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, str. 318—320. U svim navedenim knjigama navodi se da su to crkve Sv. Marije i sv. Stjepana. U vodiču A. Jurić, autor teksta, navodi da se stručnjaci još ne slažu oko titulara ovih crkava, pa odluku moraju donijeti još temeljitija istraživanja, ali ipak dodaje da do sada nije oboreno mišljenje koje je zastupao L. Katić. (*Salona-Solin*, str. 49).

¹⁰ Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske povijesti*, Zagreb 1930, str. 228-29.

¹¹ Lj. Karaman, n. dj., str. 229; isti, *Po ruševinama starohrvatskog Solina*, *Hrvatsko kolo XV*, str. 17; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 146, bilj. 55; isti, *Forschungen in Salona*, III Wien 1939, str. 102, bilj. 5. (Dyggve nav. prema L. Katić, *Zadužbine...*, str. 202).

¹² L. Katić, *Zadužbine...*, str. 206.

Solina. Ipak, novi doseljenici iz Petrova polja kada u XVII. st. grade crkvu, nazivaju je Gospe od Otoka, prema tradiciji koju su mogli preuzeti od okolnih sela, Splićana i Kaštelana. Katić navodi još i jedan liturgijski razlog u potvrdu svoje teze. Bilo je, naime, nemoguće u srednjem vijeku veću crkvu posvetiti manjoj hijerarhijskoj ličnosti.¹³ U istoj raspravi iznio je i hipotezu da je ona veća crkva, po njemu Gospa od Otoka, bila do Zvonimira krunidbena crkva hrvatskih kraljeva, a tek je za Zvonimirovu krunidbu, zbog mnoštva odličnika, upotrebljena veća bazilika sv. Petra i Mojsija.¹⁴

O iskapanjima koja je 1930. god. izvršio Dyggve nije ništa detaljno objavljeno, a iz uopćenih zaključaka Dyggvea i Karamana o toj novootkrivenoj crkvi nisu se ni mogli izvoditi sigurni sudovi za identifikaciju novootkopane crkve. »Nisu tom prilikom ni ispitani grobovi, ni zidovi, ni način gradnje, što je bez sumnje prvorazrednog značenja ako se želi odrediti i datirati istražen kompleks. Olako se zaključilo kako je tehnika ista, a da je u srednjevjekovnim (t.j. starohrvatskim) grobovima pokapano solinsko stanovništvo 18. st.«¹⁵ Propust se je mogao riješiti samo revizijom iskapanja. God. 1972. istražili su arheolozi Dušan Jelovina i Željko Rapanić unutrašnjost i okoliš župne crkve i ustanovili da zidovi gradnje pod današnjom crkvom ne pripadaju X. stoljeću. Kratko sumirani rezultati njihova istraživanja su slijedeći: »Zidovi, dakle, otkopani u sadašnjoj župnoj crkvi, bilo oni koje je otkrio 1930. godine Dyggve, bilo oni koje smo otkrili u reviziji 1972. godine, različiti su od zidova trobrodne bazilike, pa to upućuje na logičan zaključak da nikako ne može biti riječi o istodobnim građevinama. Tlocrt crkve kakav predlaže Dyggve — ne smije se smetnuti s uma da je njegov tlocrt samo jedna pretpostavka, a ne precizni arhitektonski snimak — ima neobičan atrij koji nije karakterističan za predromaničku arhitekturu, točnije u takvim razmjerima nepoznat je u 10. st. Zato je sasvim opravdano pretpostaviti da crkva kojoj se tlocrt može naslutiti u temeljnim zidovima ispod današnje župne crkve ne može biti ona iz 10. st., nego to može biti ona koja je sagrađena u 17. st. kada se na područje Solina nakon svršetka mletačko-turskih ratova naseljava novo stanovništvo. Ta crkvića, po svom obliku karakteristična za dalmatinske seoske barokne građevine, ima relativno mali crkveni brod i veliko predvorje, najčešće nalik natkrivenom trijemu. Slika te crkvice, kakvih se i inače mnogo sačuvalo po dalmatinskim selima, zabilježena je na akvarelu Petra Zečevića, a po svom obliku i dimenzijama vrlo bi se pogodno mogla identificirati s ostacima koje je Dyggve bio svojedobno otkopao.«¹⁶ To je navelo spomenuta dva arheologa koji su vršili reviziju iskapanja 1972. god. na to da postojeće pisane dokumente o crkvama sv. Marije i sv. Stjepana drugačije interpretiraju. Oni su svoju interpretaciju saželi u pet točaka: »1. U 10. st. na Otoku u Solinu, a na prostoru o kojem je ovdje riječ, postoji samo jedna crkva. 2. To je bazilika kojoj je titular sv. Stjepan. 3. Tu je baziliku otkrio 1898. godine F. Bulić, a titulara joj možemo

¹³ Isto, str. 206—207.

¹⁴ Isto, str. 207—208.

¹⁵ D. Jelovina - Ž. Rapanić, *Na otoku — jedna crkva, Slobodna Dalmacija* od 22. V. 1976. str. 5.

¹⁶ Na istom mj.

odrediti na temelju 'Kronike' arcidakona Tome i nalaza Jelenina sarkofaga. 4. Ostaci zidova koji su ispod današnje crkve različiti su od zidova susjedne bazilike, pa to upućuje na to da ne mogu biti iz istoga vremena i ne pripadaju istoj građevinskoj koncepciji. 5. Zidovi pripadaju po svoj prilici podžupskoj crkvi sagrađenoj poslije 1669. godine, t.j. po zaključenju mira s Turcima. Ta je crkva zabilježena na akvarelu P. Zečevića, a izgorjela je u požaru 1875. godine.¹⁷

Nakon ovih ponovnih iskapanja ispod župne crkve u Solinu oslabila je pretpostavka da je na tom mjestu postojala jedna od Jeleninih zadužbina. Kako Tomin tekst izričito kaže da je crkva sv. Stjepana bazilika i da su u njoj pokopani Krešimir i mnogi kraljevi i kraljice, a Buličeva iskapanja potvrdila te Tomine navode (otkopana crkva je zaista bazilika i u njoj je nađen sarkofag jedne hrvatske kraljice), to treba prihvatiti kao konačno ispravno i mišljenje Karamana i Dyggvea da je sjeverno od današnje župske crkve bila zaista Jelenina zadužbina crkva sv. Stjepana. No postavlja se pitanje gdje je onda bila crkva sv. Marije o kojoj govori Toma i koju spominje prije i poslije njega niz dokumenata. Rapanić i Jelovina drže da se ona uopće nije nalazila na Otoku, nego da se Tomina vijest odnosi na crkvu u Gradini, koja je iz VI. stoljeća, i vjerovatno je bila posvećena sv. Mariji kao i toliki broj drugih upravo u to doba sagrađenih crkava. Njoj je Jelena, navodno, dogradila atrijum i obdarila je nadarbinama, a na Otoku je sagrađila za mauzolej hrvatskih kraljeva crkvu sv. Stjepana. Kada je u XIV. st. oko sv. Marije sagrađena utvrda,¹⁸ štovanje sv. Marije je preneseno na crkvu na Otoku pa se u njoj neko vrijeme zajedno štiju sv. Marija i sv. Stjepan da postepeno, usporedo sa zapuštanjem brige oko mauzoleja hrvatskih kraljeva prestane i štovanje titulara mauzoleja, a zatim se razvija štovanje sv. Marije, koju tradiciju preuzima i novodoseljeno stanovništvo Solina.¹⁹

Arheolog Stjepan Gunjača, koji je dosada podržavao tezu L. Katića makar se tom problematikom, kako sam kaže, nije potanje bavio, ni nakon ovih revizionih arheoloških zahvata na Otoku nije bitno promijenio svoje prijašnje stajalište. On odbija kao neprihvatljivu pretpostavku da temelji jednobrodne građevine koju je otkopao Dyggve pripadaju izgorjeloj župskoj crkvi iz XVII. stoljeća. Upozorava da se na Zečevićevu akvarelu koji prikazuje tu crkvicu jasno vidi da je ona ispred pročelnog zida sa zvonikom na preslicu imala dograđenu drvenu tezu, a toj nijesu nikako bili potrebni čvrsti kameni temelji atrija građevine otkopane 1930./31. god. ispod pločnika današnje župske crkve.²⁰ Oslanjajući se nadalje na više srednjovjekovnih dokumenata koji spominju crkvu sv. Marije na Otoku, Gunjača ostaje pri svojem uvjerenju da su obje Jele-

¹⁷ Na istom mj.

¹⁸ Katić se suprotstavio Karamanovu i Buličevu shvaćanju da je Gradina ona kula koju je izgradio u XIV. st. nadbiskup Ugolin de Mala Branca, iznijevši razloge kojima dokazuje da je nadbiskupov kaštel bio u predjelu Prosika, a Gradina da je turska utvrda izrađena u XVI. st. u vrijeme borbi oko Klisa. (Katić, Solin VII—XX stoljeća..., str. 106—109).

¹⁹ D. Jelovina - Z. Rapanić, nav. dj.

²⁰ S. Gunjača, *Traganje za vladarskim mauzolejem i nalaz natpisa kraljice Jelene, Slobodna Dalmacija, Split, 26. VI. 1976, str. 6.*

nine zadužbine bile na Otoku i da su obje bile ukopišta hrvatskih kraljeva, pa on tom problemu pristupa i s historijske strane »bez obzira na arheološko-topografske nejasnoće koje se mogu ukloniti operativnim, ali sistematskim arheološkim zahvatom cjelokupnog Otoka«. ²¹

Jelovina i Rapanić su o rezultatima svojih revizionih iskapanja izvijestili na Kongresu arheologa Jugoslavije polovicom svibnja 1976. god. u Vodicama, a Gunjača je o problematici mauzoleja hrvatskih kraljeva i natpisu kraljice Jelene podnio glavni referat na znanstvenom skupu u Zagrebu i Splitu polovicom lipnja iste godine. No kako znanstvenoj javnosti nije još poznat integralni tekst njihovih znanstvenih i stručnih izvješća i referata, jer još nisu objavljeni u stručnom tisku, teško je na osnovu novinskih članaka zauzeti kritično stajalište prema ovim dvjema različitim postavkama. Odlučnu riječ u pitanju lokacije druge Jelenine zadužbine svakako će imati daljnja, temeljita arheološka obrada čitava Otoka. Treba upozoriti da ni Jelovina i Rapanić ne isključuju mogućnost da je i crkva sv. Marije bila na Otoku kao i bazilika sv. Stjepana, kad tvrde da je u X. st. postojala na Otoku samo jedna crkva, ali »na području o kojem je ovdje riječ«, t. j. na onom koje su oni istražili, a to su današnja župska crkva i njezin neposredni okoliš.

Kad bismo htjeli biti do kraja kritični, moglo bi se postaviti i pitanje da li srednjovjekovne isprave koje spominju Otok kao lokaciju crkve sv. Marije zaista pod tim podrazumijevaju onaj isti Otok na kojem je bila i crkva sv. Stjepana i na kojem je današnja župska crkva. Marijina crkva mogla je biti i na nekom drugom otoku solinske rijeke, jer se rijeka Jadro, protičući kroz Solin, razlijeva u više rukava i pravi više otoka. Ti otoci su u antičko doba, a vjerojatno još i u X. st. bili u delti rijeke, jer je tada gradska luka, portus inferior, dopirala sve do današnje ceste Split — Kaštela. ²² Sudeći prema onoj pobližoj ubicaciji u Gejzinoj ispravi iz 1143. god. koja precizira da se crkva sv. Marije nalazi »iuxta rivum Salonitane civitatis«, ^{22a} bolje bi odgovarao kao lokacija Gospine crkve otok koji leži zapadno od današnjeg Gospina Otoka, jer je taj bio najbliži nekadašnjoj morskoj obali i gradskoj luci.

Da zaključimo. Na temelju više pouzdanih povijesnih podataka sigurno je da je Jelenina zadužbina crkva sv. Marije bila u Solinu. Prema pobližim informacijama nekih dokumenata nalazila se je na otoku, blizu rijeke, a uz morskou obalu, odnosno uz obalu grada Solina. Neki su arheolozi uvjereni da je ona i arheološki identificirana u jednoj od dvije crkve, čiji su temelji otkopani 1898. i 1931. god. uz i ispod sadašnje župske crkve, dočim je drugi ubiciraju na položaju nešto sjevernije od Otoka. Buduća temeljita arheološka ispitivanja čitava Otoka moći će s više sigurnosti odgovoriti na pitanje njezine točne lokacije.

Na kraju treba još pripomenuti, da bez obzira na konačan ishod tih istraživanja ostaje neprijeporna činjenica, da od vremena podizanja Jelenine zadužbine do dana današnjega u Solinu nije prekinuta tradicija

²¹ Na istom mjestu.

²² G. Novak, *Povijest Splita*, I, Split 1957, karta 5, str. 19.

^{22a} L. Katić, *Zadužbine . . .*, str. 206.

štovanja Bl. Djevice, te je i današnja župska crkva Male Gospe ili Gospe od Otoka samo posljednji crkveni objekat u Solinu oko kojeg je usredotočeno to milenijsko štovanje. Prema tome historijski je sasvim opravdano što je upravo u Solinu usredotočena i jubilarna proslava Hrvatske marijanske godine, kao i trinaeststoljetna obljetnica veza hrvatskog naroda s Katoličkom crkvom.

2. Marijine crkve u južnoj Hrvatskoj

Već smo prije naglasili da Jelenina zadužbina crkva sv. Marije nije najstarije poznato Marijino svetište u Hrvata uopće, nego samo u zapadnoj, tzv. Bijeloj Hrvatskoj. Međutim, Bijela Hrvatska nije jedina državna organizacija koju su formirali Hrvati nakon doseobe na Balkanski poluotok. Historiografija danas smatra pouzdanim, na temelju komplementarnih vijesti više historijskih izvora, da su Hrvati kod doseobe na Balkan pobijedivši Avare, preoteli od njih i naselili čitavu antičku pokrajinu Dalmaciju, pa i istočnije od nje područje Ilirika, odnosno da su se naselili od Istre do Lješa u današnjoj Albaniji. No na tako širokom prostoru, na kojem su zatekli još brojne starosjedioce iz antičkog doba, nisu mogli dugo održati jedinstvenu državnu organizaciju. Samo njihova zapadna država s granicom na Cetini, odnosno Neretvi, u kojoj su bili najgušće naseljeni održala je državno jedinstvo i nacionalno ime *Država Hrvata — Regnum Croatorum*, a u južnoj Hrvatskoj, koju ljetopisac Dukljanin naziva *Crvena Hrvatska — Croatia Rubea* došle su jače do izražaja regionalističke tendencije i formirao se niz manjih političkih oblasti: Neretvanska kneževina, Zahumlje, Travunija, Duklja, čiji međusobni odnos kao i odnos svake pojedine i svih zajedno prema velikoj zapadnoj Hrvatskoj nije dovoljno istražen.²³ No bitno je da je historiografija na čistu s time da je na tom prostoru, posebno u Duklji (na tlu današnje Crne Gore i sjeverozapadne Albanije), još u XII. st. nedvojbeno utvrđena prisutnost hrvatskog naroda. Kasniji historijski razvitak, osobito vjersko-nacionalna politika Nemanjića, pa nedaće vezane uz tursku najezdu učinili su da su u kasnijim stoljećima krajevi južno od Neretve, izuzevši primorski pojas, izgubili hrvatsko etničko obilježje.²⁴ No ta činjenica još ne može biti opravdan razlog da se kao narod odričemo kulturne baštine onih vjekova hrvatske prisutnosti na tom prostoru. Zbog toga i kod promatranja pitanja najstarijih Marijinih crkava u hrvatskom narodu moramo uzeti u obzir i područje južne, nekadašnje Crvene Hrvatske.

²³ Dugo je vremena državopravna historiografija stajala na stajalištu da su prve državne organizacije kod Hrvata nastale tek u prvoj polovici IX. st. pojavom kneževina, Panonske i Dalmatinske Hrvatske. U novije vrijeme, međutim, takvo se stanovište napušta. Polazeći od činjenice da su, prema izvorima, jedino Hrvati ratovali s Avarima i pobijedili ih te nametnuli svoju vlast preostalim Avarima i starosjediocima kao i eventualno ranije doseljenim Slavenima, N. Klaić izvodi zaključak da su »Hrvati od doseljenja stvorili svoju političku organizaciju, državu koja je tek dolaskom Franaka prerasla u kneževinu, tj. u čvršći i razvijeniji tip vladavine.« (N. Klaić, nav. dj., str. 148. — Opširnije o tom pitanju s osvrtom na literaturu u istoj knjizi, str. 141—148).

²⁴ O tome sam opširnije pisala s osvrtom na noviju literaturu u raspravi »Pitanje etničke strukture područja Crvene Hrvatske«, zbornik Kačić, sv. VIII, 1976. (u tisku).

Stari nepoznati ljetopisac tzv. *Hrvatske kronike* i barski svećenik Popa Dukljanin u svojem *Ljetopisu* zabilježili su nam uspomenu na dvije vrlo stare Marijine crkve u Duklji, središnjoj oblasti južne Hrvatske. Obobjica kroničara u gl. IX. opširno pripovijedaju o vladanju kralja Budimira (u *Ljetopisu* se zove Svetopelek), onom koji je održao poznati sabor na Duvanjskom polju gdje je i razdijeljena država na Bijelu i Crvenu Hrvatsku, a pripovijedanje se završava opisom kraljeve smrti i ukopa u crkvi sv. Marije u gradu Duklji. Tako Dukljanin: »Regnavit preterea rex sanctissimus XL annos et menses quatuor genuitque filios et filias, et septima decima die intrante mense martio mortuus est *sepultusque est in ecclesia sanctae Mariae in civitate Diocletana honorifice et cum magnis exequiis.*« (A vladao je presveti kralj 40 godina i četiri mjeseca i rodi sinove i kćeri, i sedamnaestoga dana mjeseca ožujka umre i sahranjen bi časno i uz velik sprovod u crkvi Svete Marije u gradu Duklji).²⁵ A hrvatski kroničar: »I potom blaženi kralj kraljeva lit četrdeset i miseci tri... i sedmi dan na desete umri, na devet miseca marča i pogreben bi u crkvi blažene svete Marije u gradu Dokoliji s počtenjem i plaćem svega puka...«²⁶ U istoj toj crkvi okrunjen je njegov sin Svetolik. »I krunjen bi i pomazan od arhibiskupov u onoj crkvi svete Gospoje, gdi otac ležaše«.²⁷ Po tome bi crkva sv. Marije u Duklji bila ujedno mauzolej i krunidbena crkva.

Možemo li toj vijesti starog hrvatskog kroničara i Popa Dukljanina vjerovati? Mišljenje historiografije o pouzdanosti Popa Dukljanina kao historijskog izvora varira od potpunog odbacivanja do potpunog povjerenja. Najtežu kritiku doživjelo je upravo prvih devet poglavlja. Ipak uvijek se smatrao pouzdanim za historijsku geografiju i topografiju, a sve više mu se poklanja povjerenje i za političku povijest, osobito XI. i XII. stoljeća. Kod prosuđivanja vjerodostojnosti Popa Dukljanina bilo je i dosta pristranosti, pa su neki upravo njegovu vijest o saboru na Duvanjskom polju i podjeli države na Crvenu i Bijelu Hrvatsku proglašavali proizvodom mašte.²⁸ U historiografiji općenito vrijedi načelo da jedan podatak nekog mlađeg historijskog izvora smatramo pouzdanim ako ga može potvrditi i neki drugi vjerodostojan izvor. A takav je slučaj i s crkvama sv. Marije o kojima govori Dukljanin, jer nam njegove podatke potvrđuju i arheološka istraživanja.

U blizini Titograda, na mjestu stare Dioklije (Duklje) otkopana je poviše temelja starije predslavenske kršćanske bazilike srednjovjekovna predromanička crkva, koju prema njezinoj konstrukciji povjesničari umjetnosti datiraju u početak IX. st., pa povjesničari u njoj opravdano vide Dukljaninovu crkvu sv. Marije.²⁹ Crkva ima oblik latinskog križa s apsidom polukružnom iznutra a četverokutnom izvana,³⁰ pa se po svo-

²⁵ Vl. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, str. 56.

²⁶ Na istom mj.

²⁷ Isto, str. 57.

²⁸ O tome opširnije u raspravi B. Zelić-Bučan, *Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije*, Marulić, sv. 1—2, Zagreb 1976.

²⁹ *Istorija Crne Gore, I*, Titograd 1967. (J. Kovačević, *Od doseljenja do kraja XII vijeka*), str. 376-77.

³⁰ Tlocrt u knj. *Istorija Crne Gore (ICG) I*, sk. 20, str. 269.

jem obliku uklapa u starohrvatske crkvice slobodnih oblika,³¹ »zanimljiva i originalna djela lokalnih majstora, koji nijesu bili podvrgnuti nikakovu jačem utjecaju monumentalne arhitekture bilo koje zemlje, pa ne odaju upliv ni evropskog Zapada ni Bizanta«.³²

Druga Marijina crkva u južnoj Hrvatskoj koju spominje Pop Dukljanin kao kraljevski mauzolej jest *sv. Marija Krajinska*. U njoj su pokopani kralj Petrislav i sin mu Vladimir. Poslije smrti kralja Hvalimira državom su vladala njegova tri sina, najstariji Petrislav u oblasti Zete, srednji Dragimir u Travunji i Zahumlju, a treći Miroslav Podgorjem. Petrislav je nakon tragične smrti brata Miroslava vladao i u njegovoj oblasti.³³ Zatim Dukljanin nastavlja: »Post haec rex Petrislavus genuit filium, quem Vladimirus vocavit et in pace quievit. Sepultus est in ecclesia sanctae Mariae, in loco qui dicitur Craini.« (Zatim rodi kralj Petrislav sina, kome dade ime Vladimir, i upokoji se u miru. Sahrnjen bi u crkvi *sv. Marije, u mjestu zvanom Gazeni (Krajini)*.)³⁴ Petrislava je naslijedio sin Vladimir, koji je vladao u vrijeme moćnog bugarsko-makedonskog cara Samuila, pod njegovom vrhovnom vlasti, krajem X. i početkom XI. st. Ubio ga je na prevaru u Ohridu poslije Samuilove smrti bugarski car Vladislav, sestrić Vladimirove žene Kosare. Kako su se na njegovu grobu u Ohridu događala čudesa, car Vladislav uplašen dopusti Kosari da uzme njegovo tijelo i sahrani ga gdje hoće. Potom ona »najzad uze tijelo njegovo i odnese u mjesto zvano *Krajina*, gdje je bio njegov dvor, i pohrani ga u crkvi *svete Marije*« (»tultique denique corpus eius et asportavit in loco, qui Craini dicitur, ubi curia eius fuit et in ecclesia sanctae Mariae recondidit«).³⁵

Krajina je po Dukljaninovu *Ljetopisu* samo mjesto, a danas se tako naziva predio uz jugozapadnu obalu Skadarskog jezera.³⁶ Mjesto koje se pod tim imenom (odnosno pod iskrivljenim nazivom Gazeni) spominje u *Ljetopisu* jest današnje mjesto Otrös s ruševinama crkve *sv. Marije Krajinske*.³⁷ Kako su u toj crkvi pokopani kralj Vladimir i otac mu Petrislav,³⁸ koji su vladali u drugoj polovici X. i početkom XI. st., to je crkva

³¹ Obluču apsida uklopljenu u pravokutnik Lj. Karaman smatra jednom od značajki starohrvatskog graditeljstva. »Starohrvatski majstori vole uopće uklopiti oble linije florisa zgrade u pravokutnike« (Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, str. 19).

³² Lj. Karaman, *Spomenici u Dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na Jadranu*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 81 — To svoje stajalište o genezi oblika starohrvatskih crkvenih građevina zastupao je Karaman i u kasnijim svojim radovima. Osvrćući se na razna mišljenja o utjecajima na starohrvatsku arhitekturu, Karaman je zastupao kao najvjerojatnije mišljenje »da su te crkvice djela domaćih majstora, koji, prepušteni sami sebi, rade i grade, kako najbolje znaju i umiju.« (Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti...*, str. 18).

³³ V. Mošin, nav. dj., str. 77—78.

³⁴ Isto, str. 78. O zamjeni naziva Gazeni - Krajini vidi na istom mj. bilj. 183.

³⁵ Isto, str. 84.

³⁶ Sravniti kartu Dukljanske države u ICG, I, str. 320—321. Na karti je mjesto Krajini označeno pod korumpiranim nazivom Gazeni, kao što stoji u nekim rukopisima.

³⁷ ICG, I, str. 324.

³⁸ Uprav zbog vijesti da je Petrislav pokopan u crkvi *sv. Marije* u mjestu Krajini kao i sin mu Vladimir, Šišić je smatrao da je Dukljaninov vladar

sv. Marije Krajinske morala biti sagrađena najkasnije u drugoj polovici X. st. i po tome bi bila vremenska vršnjakinja Jelenine zadužbine u Solinu.

S vrlo velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da je već u IX. st. postojala i na rtu Ratac, sjeverozapadno od Bara također jedna crkva sv. Marije. Na tom mjestu se nalaze imponzantne ruševine benediktinske opatije sv. *Marije Ratačke*, a fragmenti predromaničke plastike koji su tu otkopani upućuju na pretpostavku da je na tom mjestu već u IX. st. bila podignuta istoimena crkva, što ne mora značiti da je u isto vrijeme postojala i benediktinska opatija.³⁹ Pretpostavlja se da je ta starija crkva bila župska crkva jednog dijela Barskog polja, jer su takve crkve van gradova u župama koje su kasnije bile pripojene benediktinskim opatijama u doba svojeg podizanja bile župske crkve.⁴⁰

U povelji kotorskog biskupa Maja iz 1166. god. crkvi sv. Tripuna u Kotoru u popisu benediktinskih opatija navodi se i opatija sv. Marije u Budvi.⁴¹ Ne može se znati kada je osnovana ta opatija, no da je crkva podignuta mnogo ranije svjedoči nedavno otkriveni natpis na mramoru. Iz njega doznajemo da je crkvu sv. Marije u Budvi podigao nepoznati donator zajedno s bratom 840. godine. Natpis glasi: + SIGNUM + ECLESIE + EDIFICAVI ECLESIAM AD ONORE STA MARIE ET CUM FRATRE MEO DCCCXL.⁴² Njezina lokacija nije poznata, pa prema tome ni tlocrt. No ako je bila na mjestu nekadašnje i sadašnje crkve sv. Marija na Punti — nagađa P. Mijović — mogla je imati jednobrodni plan i unutrašnji kameni namještaj u stilu pleterne ornamentike.⁴³ Njegova pretpostavka može se smatrati opravdanom barem što se tiče ornamentike, jer je teško pretpostaviti da bi se ta crkva po konstrukciji i ornamentici odvajala od niza starohrvatskih crkava koje su otkopane ili još sačuvane duž čitava našeg jadranskog primorja.

Grad Budva (antička Butua) jedan je od rijetkih antičkih gradova koji nije propao u doba seobe naroda. Odatle joj srednjovjekovno ime Stari-grad (Civitas antiqua). Staro romansko stanovništvo ubrzo se je stopilo sa slavenskim (hrvatskim), pa je Budva u dukljanskoj državi bila središte istoimene župe.⁴⁴ Stoga možemo s razlogom tvrditi, iako je ta Marijina crkva u nekad romanskom gradu, da je ona i najstarije poznato i datirano Marijino svetište u Hrvata.

Petrslav historijska ličnost. (F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd 1928, str. 455.); V. Mošin, nav. dj., bilj. 182. na str. 78.

³⁹ ICG, I, str. 355-56.

⁴⁰ Isto, str. 356.

⁴¹ Isto, str. 355.

⁴² Skicnu natpisa vidi u ICG, I sk. 47 str. 352.

⁴³ P. Mijović, *Budva, Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, Zagreb 1959, str. 528.

⁴⁴ Na istom mj.